

اندیشه‌های سیاسی در اسلام و ایران

دکتر حاتم قادری

تهران

۱۳۸۹

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)

مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

حکومت حق برای نفع مستضعفان و جلوگیری از ظلم و جور و اقامه عدالت اجتماعی همان است که مثل سلیمان بن داود و پیامبر عظیم الشان اسلام صلی الله علیه و آله و اوصیاء بزرگوارش برای آن کوشش می کردند، از بزرگترین واجبات و اقامه آن از والاترین عبادات است.

صحیفه نور؛ ج ۲۱، ص ۱۷۸

سخن «سمت»

یکی از اهداف مهم انقلاب فرهنگی، ایجاد دگرگونی اساسی در دروس علوم انسانی دانشگاهها بوده است و این امر، مستلزم بازنگری منابع درسی موجود و تدوین منابع مبنایی و علمی معتبر و مستند با در نظر گرفتن دیدگاه اسلامی در مبانی و مسائل این علوم است.

ستاد انقلاب فرهنگی در این زمینه گامهایی برداشته بود، اما اهمیت موضوع اقتضا می کرد که سازمانی مخصوص این کار تأسیس شود و شورای عالی انقلاب فرهنگی در تاریخ ۶۳/۱۲/۷ تأسیس «سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها» را که به اختصار «سمت» نامیده می شود، تصویب کرد.

بنابراین، هدف سازمان این است که با استمداد از عنایت خداوند و همت و همکاری دانشمندان و استادان متعهد و دلسوز، به مطالعات و تحقیقات لازم پردازد و در هر کدام از رشته های علوم انسانی به تألیف و ترجمه منابع درسی اصلی، فرعی و جنبی اقدام کند.

دشواری چنین کاری بر دانشمندان و صاحب نظران پوشیده نیست و به همین جهت مرحله کمال مطلوب آن، باید بتدریج و پس از انتقادهای و یادآوریهایی پیاپی ارباب نظر به دست آید و انتظار دارد که این بزرگواران از این همکاری دریغ نوزند.

کتاب حاضر برای دانشجویان رشته علوم سیاسی و تاریخ در مقطع کارشناسی به عنوان منبع اصلی درس «اندیشه های سیاسی در اسلام و ایران» به ارزش ۲ واحد تدوین شده است. امید است علاوه بر جامعه دانشگاهی، سایر مراکز تحقیقاتی نیز از آن بهره مند شوند.

از استادان و صاحب نظران ارجمند تقاضا می شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این سازمان را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران یاری دهند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
بخش اول: نظریه‌های نظامهای سیاسی	
۹	فصل اول: خلافت
۹	سقیفه
۱۵	پیدایش مفاهیم خلیفه و خلافت
۲۲	نظریات خلافت و خلیفگی
۲۷	وراثت
۳۲	شرایط سلبی و ایجابی خلیفه
۳۶	وظایف خلیفه
۳۶	خلافت و سلطنت
۳۸	فصل دوم: امامت: نظام سیاسی تشیع
۳۸	تفاوت‌های بنیادی اندیشه‌های سیاسی تشیع و تسنن
۴۶	پیدایش و تحول تشیع
۴۹	آموزه‌های کلامی - سیاسی تشیع
۵۲	آموزه‌های کلامی - سیاسی زیدیه و اسماعیلیه
۶۰	فصل سوم: خوارج و مرجئه
۶۰	خوارج
۶۵	مرجئه
بخش دوم: اندیشه سیاسی علمای اهل سنت	
۷۳	فصل چهارم: ماوردی
۷۳	زندگی و آثار
۷۵	خلافت
۸۱	وزارت - امارت
۸۴	فصل پنجم: غزالی

صفحه	عنوان
۸۴	زندگی و آثار
۹۰	تعریف و جایگاه سیاست
۹۴	امامت (خلافت) - سلطنت
۹۷	وظایف و اختیارات امام
۹۹	فصل ششم: نظریه پردازی در غیاب خلافت
۱۰۰	ابن جماعه
۱۰۴	ابن تیمیه
۱۰۸	خنجی
	بخش سوم: ملکداری و اندرزنامه نویسی سیاسی
۱۱۶	فصل هفتم: اندرزنامه نویسی سیاسی
۱۲۲	فصل هشتم: خواجه نظام الملک
۱۲۲	زندگی
۱۲۴	سیاستنامه
	بخش چهارم: فلسفه سیاسی - اجتماعی
۱۳۷	فصل نهم: فارابی
۱۳۷	زندگی و آثار
۱۴۱	نظام فلسفی و فلسفه سیاسی
۱۴۳	فیلسوف، رئیس اول
۱۴۶	مدینه - مدینه فاضله
۱۴۹	مدینه فاضله و مدینه های غیر فاضله
۱۵۴	فصل دهم: ابن سینا
۱۵۴	زندگی
۱۶۱	فصل یازدهم: فلسفه سیاسی در اسپانیای اسلامی
۱۶۲	ابن باجه
۱۶۴	ابن طفیل
۱۶۸	ابن رشد
۱۷۲	فصل دوازدهم: خواجه نصیرالدین طوسی
۱۷۲	زندگی
۱۷۴	اخلاق ناصری
۱۷۶	تقسیم بندی علوم و حکمت

صفحه	عنوان
۱۷۸	سیاست مدن
۱۸۲	فصل سیزدهم: ابن خلدون
۱۸۲	زندگی
۱۸۴	علم عمران
۱۸۸	عمران بدوی و حضری
۱۹۰	دولتها و عصبیت
۱۹۴	فلسفه و ابن خلدون
	بخش پنجم: تأملاتی در زوال و تلاش برای احیا
۲۰۰	فصل چهاردهم: تأملاتی در باب انحطاط داخلی و ارتباط سنت و تجدد
۲۰۰	پرسش از زوال و انحطاط
۲۰۳	ایران و عثمانی: بحث تطبیقی
۲۰۷	سنت و تجدد
۲۱۱	فصل پانزدهم: تلاش برای احیا و مشکله استبداد
۲۱۱	دلمشغولیه‌های سیاسی - اجتماعی
۲۱۴	سید جمال‌الدین اسدآبادی و محمد عبده
۲۱۸	مشکله استبداد: کواکبی
۲۲۳	فصل شانزدهم: الغای خلافت
۲۲۵	رشید رضا
۲۲۸	اقبال
۲۲۹	عبدالرازق
۲۳۱	فصل هفدهم: حکومت در غیاب امام معصوم: ایران و مشروطیت
۲۳۲	رساله‌های مشروطیت
۲۳۵	نائینی
۲۴۳	کتابنامه

مقدمه

هدف تعیین شده برای درس اندیشه‌های سیاسی در اسلام و ایران، آشنایی دانشجویان و دانش‌پژوهان با تحولات، تفکرات سیاسی و نحوه اندیشه و تأمل متفکران سیاسی اسلام است. برای انجام یافتن این مهم مشکلات بسیاری وجود داشته و دارد؛ از جمله ناکافی بودن تحقیقات و پژوهشها در مورد اندیشمندان و آثار آنان. هنوز بخش مهمی از آثار به صورت خطی و چاپ نشده باقی مانده و آن میزان نیز که چاپ منقحی از آنها صورت گرفته، مورد پژوهشهای جدی واقع نشده است. بدیهی است تا کتابها، رساله‌ها و مقالات متعددی در باره چگونگی و کیفیت اندیشه و آثار نوشته و منتشر نشود به سختی می‌توان، گزارشهای قابل اطمینانی در قالب کتابهای درسی به دست داد. در همین راستا باید به عدم تقسیم‌بندی قابل اطمینان نحله‌ها و آثار در حیطه اندیشه سیاسی نیز اشاره کرد؛ البته، در این زمینه تلاشهایی از سوی پژوهشگران ایرانی و غیرایرانی صورت گرفته است. طباطبایی، پژوهشگر ایرانی، در تقریباً تمام آثاری که منتشر کرده دسته‌بندی سه‌گانه فلسفه، شریعت و سیاستنامه‌نویسی را محل اعتبار دانسته است. دیگر پژوهشگر ایرانی از پنج قالب فکری با عناوین شیوه فقه‌ای، شیوه ادبا (اندرزنامه‌نویسی)، شیوه تاریخی، شیوه عرفانی و سرانجام شیوه فلسفی نام برده است.^۱ لمبتون، روزنتال و دیگر پژوهشگران خارجی نیز تقسیم‌بندیهایی را در زمینه‌های فلسفه سیاسی، اندیشه سیاسی علما و ... در آثار خود منعکس ساخته‌اند.

بررسی هر یک از این تقسیم‌بندیها از حوصله کتاب حاضر خارج است. این کوششها در جای خود به اندیشه‌ها و تأملات در حیطه اندیشه سیاسی، یاری رسانده‌اند؛ اما به نظر می‌رسد تا زمانی که اطلاعات و گزارش در باره اندیشمندان و چگونگی اندیشه

۱. رجایی، فرهنگ (۱۳۷۳)؛ معرکه جهان بینها؛ ص ۱۲۹-۱۳۰.

آنان و آثار باقیمانده به غنای لازم نرسد، امکان به دست دادن تقسیم‌بندیهای اندیشه‌ای، بیشتر برخاسته از حدس و گمان است. بافت اثری فراموش شده یا اثری که مورد توجه قرار نگرفته ممکن است در شناسایی اندیشه یک متفکر، تغییراتی ایجاد کند و بالطبع در تقسیم‌بندیهای کلی نیز مؤثر واقع شود. هرگونه تقسیم‌بندی و نگاه قابل و ثوق به کلیات اندیشه‌ای در پهنه سرزمینهای اسلامی، نیازمند انبوهی از مطالعات موردی است.

دو مشکل مزبور، یعنی کمی و نارسایی مطالعات موردی و فقدان تقسیم‌بندیها و ارائه چهارچوبهایی که دسته‌بندی منظم و قابل درکی از روند عمومی اندیشه و متفکران سیاسی به دست دهد، با یکدیگر ارتباط تنگاتنگ دارند. لازم است یادآوری کنیم که نارسایی مطالعات موردی، در حیطه اندیشه تشیع و آثار شیعی آشکارتر است. بحث و گفتگو در باب چهارچوبهای اندیشه سیاسی شیعی و نسبت آن با آموزه عمومی این مذهب و همچنین یافت و احیای آثار شیعی ضرورتی انکارناپذیر است. توجه به آثار خطی منتشر نشده یا چاپ سنگی که در حال حاضر کمتر در دسترس پژوهشگران است، بالطبع به رشد مطالعات شیعی کمک خواهد کرد. با اینکه این مهم برای تمام ادوار مورد تأیید است، توجه خاص به آثار فراموش شده یا کمتر مورد عنایت قرار گرفته، در چند قرن اخیر یعنی از زمان صفویه به این سو که به دلایل مختلف برای جامعه ایرانی و نسبت آن با غرب اهمیت بسیار دارد، یک فرض است. واضح است که مشکلات یاد شده خالی از اشاراتی به حساسیتهای قومی، فرقه‌ای و عدم سازماندگیهای مالی و آموزشی متناسب در گوشه و کنار سرزمینها و جوامع اسلامی نیست.

با توجه به مشکلات یاد شده، باید گفت کتاب حاضر که اولین کتاب در این زمینه در ایران به شمار می‌آید نمی‌تواند و نباید داعیه‌دار جامعیت و موفقیت‌های بسیار پژوهشی بوده باشد؛ از این رو، کار ساده‌ای است که با تمسک به غیبت نام اندیشمند، اثر یا نکته‌ای، به خرده‌گیری از کتاب برخاست؛ با این حال، مناسبتر است کلیت کتاب به لحاظ دربرگیرندگی آراء و کیفیت مباحث با توجه به مشکلات و آثار موجود سنجیده شود. بدیهی است که راهنمایی، پیشنهادها و نقادی صاحب‌نظران به غنای مطالب خواهد افزود. با این توضیحات به اجمال به نکاتی در باب کتاب حاضر اشاره می‌شود.

۱. پژوهش در اندیشه‌های سیاسی مسلمانان، این سؤال را به ذهن می‌آورد که منبع یا منابع مؤثر در شکل‌گیری این اندیشه‌ها کدام است. بدیهی است این اندیشه‌ها به دلیل تعلق اندیشه‌پردازان به عالم اسلام و بهره‌گیری از تعالیم و الهامات و قرائتهای

اسلامی، اندیشه‌های سیاسی در اسلام یا اندیشه‌های سیاسی مسلمانان نامیده می‌شوند، ولی این امر مانع توجه به دیگر منبع یا منابع مؤثر در این اندیشه یا اندیشه‌ها، صرف نظر از الهامات و تعالیم عمومی برخاسته از تفکر اسلامی نمی‌شود. مطالعه بخشهای این کتاب نشان خواهد داد که بجز تعالیم و الهامات اسلامی، سه منبع در شکل‌گیری اندیشه‌های سیاسی مسلمانان نقش آفرینی کرده‌اند. بدون تأکید بر اهمیت و تقدم و تأخر آنها می‌توان گفت این منابع عبارتند از:

الف) سنتهای حکومتی و ملکداری ایران باستان،

ب) فلسفه و بویژه فلسفه سیاسی یونان باستان،

ج) رفتارهای ریشه‌دار در آداب و باورهای اعراب.

در صفحاتی از کتاب که امکان اشاره به این منابع و پردازش بیشتر نقش آفرینی آنها وجود داشته توضیحاتی داده شده است. هر چند تفکر در مورد این منابع مؤثر، نیازمند چهارچوبی خارج از کتاب حاضر است. این منابع به گونه‌های مختلف دستمایه‌هایی برای اندیشمندان یا تولیدکنندگان قدرت سیاسی در عالم اسلام واقع شده است.

۲. اندیشه‌های سیاسی در اسلام، به طور کلی در حول یک محور تمرکز یافته است: حکومتگر در قالب خلیفه، امام و سلطان بیشترین حجم و توجه آثار سیاسی را به خود اختصاص داده است. نیازی به توضیح نیست که مسأله حکومتگر با توجه به مفروض ضروری بودن حکومت در میان عموم مسلمانان موضوعیت یافته است. جز معدود افراد معتزلی یا فرقه‌های خارجی، تمام مسلمانان بر ضروری بودن حکومت اجماع دارند. به دنبال این اجماع است که فرد حاکم، محور اصلی تأملات سیاسی قرار می‌گیرد. مسلمانان در باب چگونگی مشروعیت حاکم، ویژگیهای آن و نسبتی که وی با جامعه و اقشار اجتماعی برقرار می‌کند نظر واحدی ندارند؛ از این رو، مباحثی چون نظامهای سیاسی شیعه و سنی یا اندیشه‌ورزیهای از سوی علما، فلاسفه و اندرزنامه‌نویسان پا به عرصه حیات می‌گذارد. نسبت میان فرد حاکم و نهاد حکومت با شرع از یک سو و قوه قهریه از دیگر سو، مهمترین نسبتها را در تأملات سیاسی از آن خود می‌سازد.

۳. به رغم مشکلات مطالعات موردی و نبود تقسیم‌بندیهای اطمینان‌آور در تجمیع اندیشمندان و آراء همسو و نزدیک به هم، در کتاب حاضر سعی شده که طی پنج بخش، چهارچوبهای مناسبی از مسأله سیاسی و شرایط آن و نحوه نگرش اندیشمندان

درگیر با آن فراهم آید. برای کمک به انتظام ذهن خواننده، در ابتدای هر بخش کلیاتی از نحوه نگرش این اندیشمندان آمده و همچنین به برخی از اندیشمندان یا موضوعاتی که دید وسیعتری را برای درک عمومی آراء و نظریات آن بخش به وجود می‌آورد، اشاره گردیده است. در بخشهای پنجگانه، پیدایش و تحول اندیشه‌های سیاسی و مهمترین متفکران از زمان رحلت پیامبر گرامی اسلام تا چند دهه اول قرن چهاردهم هجری قمری پی گرفته شده است. با اینکه در تنظیم بخشها، سیر تاریخی دور از نظر نبود، آنچه مرکزیت بخش را تأمین می‌کند، وحدت موضوع است.

۴. همان‌طور که در مورد سوم اشاره شد، نقطه آغاز پژوهش ما، رحلت پیامبر اسلام و مرحله پایانی آن در چند دهه پیش قرار داده شده است. این انتخابها در اساس با برنامه مصوب وزارت علوم منطبق است؛ اما برای ایضاح بیشتر در ابتدای بخشهای اول و پنجم توضیحاتی در مورد انتخاب نقاط آغازی و پایانی آورده شده که خوانندگان برای آشنایی با دلایل این انتخابهای زمانی می‌توانند به کلیات بخشهای مزبور رجوع کنند.

۵. در نگارش کتاب، اصل بر توازن و احتیاط در ارائه مباحث بوده است. منظور از توازن این است که هر جا دلایل یا نگرشهای مخالف، ولی مهم در تشخیص جایگاه و نحله فکری یا آموزه‌ها در کار بوده، به آنها توجه شده است. از باب احتیاط هم می‌توان چنین گفت که کتابهای درسی جایگاه مناسبی برای نظریه پردازیهای دور و دراز نیست و این گونه نظریه پردازیها باید در پژوهش و مطالعات موردی یا عمومی صورت گیرد و زمانی که از قوام و اعتبار لازم برخوردار شد، در کتابهای درسی گنجانده شود. به همین اعتبار، با وجود بررسی و نقد آراء و اندیشه‌ها در جای جای کتاب، نگارنده در اساس خود را ملزم به توضیح و شرح اندیشه‌ها دانسته است. تا چنین شرح و توضیحی از آراء و اندیشه‌ها صورت نگیرد، نمی‌توان دانشجویان و دانش پژوهان را به حیطه نقد و داوری راهنمایی کرد.

۶. در هر فصل یا در صورت لزوم در کلیات و به تناسب اندیشه‌ها، افراد، رویدادها و منابع لازم معرفی شده‌اند و در پایان هم مشخصات کتابهای بیشتری برای مطالعه آمده است. با امید به اینکه کتاب حاضر در پیشبرد مطالعات اندیشه سیاسی در ایران سهمی را از آن خود سازد.

حاتم قادری

۱۷ شهریور ۱۳۷۶